

डोटी बाइसी हो कि होइन ?

राजाराम सुवेदी

डोटी राज्यको प्राचीन नाम देवाटवी हो । देवाटवीको खास अर्थ देवताको निवास भएको अरण्यक्षेत्र हुन्छ । कालक्रमले देवाटवी बाट चौटवी > द्यौटी > डोटी > डोटी भएको देखिन्छ ।^१ कर्णाली प्रदेशको इतिहासमा डोटीको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । डोटी प्रदेशमा प्राप्त भग्नावशेष, अभिलेख, पुरातात्विक वस्तु, वंशावली, लोकगीत, लोक इतिहास, लोकगाथावाट त्यहाँको इतिहास पुरानो भएको कुरा प्रमाणित भएको छ । नेपालको एकीकरणकालसम्म डोटी स्वतन्त्र राज्य हुनाले त्यहाँ विभिन्न शासकहरूले शासन गरे । त्यहाँको इतिहास नेपालको इतिहास नै हो । केहीले डोटीको इतिहासलाई कुनै महत्त्व प्रदान नगरी उपेक्षा गरेका पनि छन् । यद्यपि वर्तमान नेपालको गरिमा त्यतैबाट स्थानान्तरित हुँदै आएको कुरा स्पष्ट भइसकेको छ । त्यसै परिप्रेक्ष्यमा डोटी बाइसी समूह अन्तर्गत पथर्यो वा पदैनथ्यो भन्ने कुरा स्पष्ट पार्ने ध्येयले प्रस्तुत लेख तयार पारी पाठक समक्ष राखिएको छ ।^२

प्राचीनकालमा डोटी कुन राज वंशको अधीनमा थियो भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छैन । यहाँको मध्यकालिक इतिहास केही स्पष्ट छ । पूर्वमध्यकालमा डोटी कर्णाली प्रदेशका मल्ल राजाहरूको अधीनमा थियो । ती राजाहरूलाई खस भनिने र डोटी सोझै केन्द्र सिजाबाट शासित प्रदेश थियो । विक्रमको बाह्रौँ शताब्दीको मध्यतिर कर्णाली प्रदेशमा खसहरूको राज्य स्थापना भएको हो । यो राज्यका संस्थापक नागराज थिए । नागराजका नवौँ पुस्तामा राजा आदित्य मल्ल भए । आदित्यमल्लकी छोरीमात्र थिए । उनकी छोरीको नाउ शकुनमाला थियो, जसलाई गेलावंशी पाल पुण्यमल्लले विवाह गरी सिंजाराज्य हत्याउन सफल भएका थिए । उनका छोरा पृथ्वीमल्ल पराक्रमी शासक भए । राजा पृथ्वीमल्लका धर्ममाला र दीपमाला नाम गरेका रानीहरू थिए । उनको राज्यकाल वि. सं. १३९५ देखि १४१५ सम्म कायम रह्यो ।^३ राजा पृथ्वीमल्लको समयसम्म सिंजाराज्यको चौतर्फी समृद्धि नै थियो ।

खस राज्य विशाल हुनाले प्रशासनिक सुविधाको निम्ति राजाहरूले ठाँउ ठाँउमा सामन्तहरू खटाएका थिए । त्यसै प्रकारले डोटी प्रदेशको प्रशासन हेर्न पृथ्वीमल्लले पाल-वंशीय नायकहरूलाई जिम्मा दिएका थिए । त्यही मौकाबाट फाइदा उठाई वि. सं. १४०९ मा निरयपालले डोटीलाई जुम्लाबाट स्वतन्त्र बनाए ।^४ राजा निरयपालपछि नागमल्ल वि. सं. १४४१-४४^५, रिपुमल्ल वि. सं. १४६९, कल्याणमल्ल वि. सं. १५०७, हरिशाही वि. सं. १६५०^६ क्रमशः डोटीका राजा भए ।

सिजाका राजा पृथ्वीमल्लको राज्यकालको उत्तरार्द्धमा डोटी स्वतन्त्र बनेको हो । राजा पृथ्वीमल्लका उत्तराधिकारी सूर्यमल्लले आफ्नो सैन्यशक्तिद्वारा आफ्नो वंशबाट मुक्त डोटी राज्यलाई पुनः सिजाकै अधीनमा ल्याएको बुझिन्छ । त्यसो गर्दा उनले अभयमल्ललाई उदुम्बरपुरीको तैनाथ दिई पठाएका हुंदा उनलाई युवराजाधिराजको रूपमा मानेको संकेत मिल्दछ ।^७ सिजाले पुनः डोटीलाई वशवर्ती पार्न तापनि ऐतिहासिक महत्त्वका क्षेत्रहरूको सुरक्षा गरेको थियो । यो द्वन्द्व धेरै टिकेन, किनभने डोटीका राजा रिपुमल्लले स्वतन्त्र डोटीराज्यको सीमाना पूर्वमा त्रिशूली नुवाकोटसम्म पुऱ्याए ।^८

डोटीराज्यका संस्थापक निरयपालको केन्द्र अजयमेर थियो । त्यसैले डोटीको पहिलो राजधानी अजयमेरमा थियो जुन ठाँउ आजकल डडेलधूरा जिल्लामा पर्दछ । त्यसैगरी उकूकोट हाल दार्चुला जिल्लामा पर्दछ । तसर्थ वि. सं. १४०९ देखि नै डोटीको केन्द्र अजयमेर रह्यो जुन क्रम पुगनपुग एक शताब्दीसम्म कायमै रह्यो । त्यस बीचमा केहीकाल उकूकोटमा पनि डोटीको राजधानी रहेको बुझिन्छ । जसको समय किटान गर्न सकिएको छैन । वि. सं. १५०७ मा राजा कल्याणमल्लले दीपायलमा राजधानी सारेका थिए । यसरी राजधानी सार्नुको पछाडि एउटा जवर्जस्त ऐतिहासिक कारण रहेको छ । सो कारण हो डोटी र कुमाउका बीचको बाह्रवर्षसम्म भएको युद्ध । त्यो युद्धले डोटीको महाकाली पारिको भूभागमात्र होइन खूद अजमेर समेत छोडनु पर्यो । भूभागमात्र होइन डोटीको प्रशस्त जनधनको क्षति हुनुका साथै युद्धमा पराजित पनि हुनु पर्यो ।^९ हालको बैतडी र दार्चुला पनि सो युद्धमा डोटीले गुमाउनु पर्यो भने डोटीकै अधीनको बझाङ्ग वि. सं. १५०३ मा स्वतन्त्र राज्यको रूपमा श्रृजना हुन गयो । त्यो क्रम नेपालको एकीकरणसम्म कायमै रहेको बुझिन्छ । तसर्थ डोटीले आफ्नो अधीनबाट उपर्युक्त इलाकाहरू सदाको निम्ति गुमाउनु परेको हुंदा वि. सं. १५०७ पहिले र त्यसपछिको डोटीमा ठूलो अन्तर देखा पर्दछ । यसरी सर्सीर्ती हेर्दा अजयमेर र उकूकोटमा राजधानी बनाई शासन गर्ने निरयपाल, नागमल्ल, रिपुमल्ल र केही समय कल्याणमल्लले डोटी राज्य चलाएको बुझिन्छ । दीपायलमा डोटीको राजधानी भएपछि (शासन गर्ने राजाहरूमा) कल्याणमल्ल, कीर्तिमल्ल, प्रतापमल्ल, राजमल्लसम्मलाई मल्लदेव भनिएको पाइन्छ भने त्यसपछि क्रमशः महीपति शाही, रामशाही, हरिशाही, रुद्रशाही, पहाडीशाही, विक्रमशाही, मान्धाता शाही, रघुनाथ शाही, हरिशाही (द्वितीय), कृष्णशाही र दीपशाही जस्ता शाही राजाहरूले राज्यगर्दा जम्मा पन्ध्र राजाहरूले शासन गरेको बुझिन्छ । उपर्युक्त राजाहरूले आकुञ्चित डोटीराज्यको अधिकार गरेका हुंदा हालको कुमाउ, बैतडी र दार्चुलामा अर्कै शासन व्यवस्था देखा पर्दछ ।

योगी नरहरिनाथले डोटी राज्यको विस्तारकालमा रहेको चारकिल्ला वर्णन गर्दा पूर्वमा त्रिशूली, पश्चिम गढवाल, उत्तर ताक्लाखार र दक्षिणमा तराईसम्म भएको कुरा उल्लेख गर्नु भएको छ ।^{१०} उक्त वर्णनमा डोटीमाथि कुमाउंको अतिक्रमण बारे उल्लेख नहुनाले त्यो सीमा निर्धारण पहिलेको भएको कुरामा विवाद छैन । पछि आएर डोटीको

रूपै बिग्रन गई सानो हुन गएको पाइन्छ । त्यसो भए वैतडी, डडेलधूरा, दार्चुला, कैलाली र कञ्चनपुर कुन राज्य अन्तर्गत पर्दथे भन्ने प्रश्न उठ्न सक्तछ । हाल त्यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जातिमा चन्द थरका ठकुरीहरू पनि पर्दछन् । उनीहरू नै त्यहाँका शासक थिए । हालसम्म उनीहरूका विषयमा खोजी गर्न बाँकी नै छ । यद्यपि त्यस क्षेत्रका चन्दहरूले आफूलाई आफू बसोवास गरेका क्षेत्रका राजा भन्ने गरेकै छन् ।^{११} त्यतिमात्रै होइन अजयमेर किल्लाको निर्माण पनि चन्दहरूले गरेको दावा गर्दछन् । हाल डडेलधूरा जिल्लामा पर्ने अजयमेरकोट पहाडी टाकुरीको दुर्गम स्थानले ३०-४० फूट अग्लो ठाँउमा जुन पराक्रम देखाई ४०-५० मनभन्दा गहुंगा १५-२० हातभन्दा लामा चौकुनै, काटिकुटि, कुंदि, चिटिकक पारेका सत्तरी (बिम) देख्ता प्राचीन मिश्रको पिरामीड युगको संज्ञना हुन्छ । त्यहाँ प्रयोग गरिएका ढुंगामात्र होइन ती ढुंगामा कुंदिएका कला तयार गर्दा कति श्रम र समय लाग्यो होला भन्ने कुरा अर्कै छ । एक लेखकले त्यो अद्भुत कला कुनै वाहिरीया जातिले गरेको भन्ने कल्पना गरेका छन् ।^{१२}

अब हाम्रो मूल चर्चाको विषय छ, डोटी राज्य बाइसी राज्य समूहमा पर्छ वा पर्दैनथ्यो भन्ने । त्यस विषयमा इतिहासका विद्वानहरूको तर्कलाई पनि अगाडि सार्नु उपयुक्त होला । नेपालको इतिहासमा पहिलोचोटि कलम चोप्ने अंग्रेज कर्कप्याट्रिकले बाइसी राज्यको नाम उल्लेख गर्दा डोटीको नाउ छुटाएका छन् ।^{१३} तर फ्रान्सिस बि. ह्यामिल्टनले डोटी राज्यलाई बाइसी समूहमा पर्ने शक्तिशाली राज्यको रूपमा उपस्थित गराएका छन् ।^{१४} त्यसैगरी डा. ओल्डफिल्डले डोटीलाई बाइसी मानेका छन् ।^{१५} नेपाली भाषामा पहिलो पटक नेपालको इतिहास प्रकाशन गर्ने अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले पनि डोटीलाई डोरी नाम दिई बाइसीराज्यका पंक्तिमा राखी सो राज्यको वर्णन गरेका छन् ।^{१६} इतिहासकार मोहनबहादुर मल्लले बाइसी राज्यको शक्तिशाली राज्य डोटीले नेपाललाई युद्धमा आत्थू आत्थू पारेको कुरा आफ्नो लेखमा प्रकाशन गरेका छन् ।^{१७} शक्तिवल्लभ अज्यालले जयरत्नाकर नाटकमा डोटीलाई बद्रिकाश्रम तर्फ जाने तीर्थको मार्गमा पर्ने चर्चा गर्दै त्यहाँका राजा च्याउ, तामा, कोइरालो, कर्कलो, लसुन खाएर, पीना पिएर, कोदोको रोटी खाने, कोदालो, खुकुरी र बञ्चरोले तरुल, भ्याकुर खन्ने, दाही जुंगा नआएका, थेप्चो नाक, खांडीका लुगा लगाउने, मामाकी छोरी बिहे गर्ने र मगर्नीका सन्तान भनी निन्दा गरेका छन् ।^{१८} डिल्लीरमण रेग्मीले डोटीलाई स्पष्टसंग बाइसी समूहमा परेको उल्लेख गरेका छन् ।^{१९}

राहूल सांकृत्यायनले डोटीलाई बाइसी समूहमा पर्ने कुराको संकेत गरेका छैनन् तापनि डोटीको व्यापक वर्णन गरेका छन् ।^{२०} कुमाउंको वर्णन गर्ने क्रममा एटकिन्सनले डोटीको वर्णन गरेका भएपनि त्यो राज्य बाइसी समूहमा पर्ने नपर्ने कुरामा मौन छन् ।^{२१} बाइसी र चौविसीको चर्चा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशमा पनि गरिएको छ तर डोटीबारे त्यहाँ चर्चा छैन ।^{२२} नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित एक

कृतिमा बाइसी राज्यको चर्चा गर्दा डोटीलाई छोडिएको छ ।^{२३} त्यसैगरी रामनिवास पाण्डेज्यूले मलैवमका सन्ततिहरूले आर्जन गरेका राज्यहरूलाईमात्र बाइसी र चौविसी मान्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गर्नु भएकोले डोटी राज्यलाई उहाँले बाइसी समूहमा ठाँउ दिनु भएको छैन ।^{२४}

उपर्युक्त पंक्तिहरूमा हामीले डोटी राज्यलाई बाइसी समूहमा सम्मिलित गर्ने र नगर्ने विद्वानहरूका कृतिको चर्चा गर्यौं । अब हामी निष्पक्षरूपले उपर्युक्त भनाइहरूको परीक्षण गरौं । डा. तुलसीराम वैद्यज्यूले यो विवादलाई टुङ्ग्याउने विषयमा बलमिल्ने लेख प्रकाशन गरी डोटीलाई बाइसीराज्यमा पर्ने ठोकुवा गर्नु भएको छ ।^{२५} यस विषयमा टुङ्गो लगाउंदा बाइसी राज्य र चौविसी राज्यको चारै दिशाको सीमानाको टुङ्गो लगाउनु पर्ने हुन्छ । इतिहास शिरोमणि वावुराम आचार्यले सखीका लेकदेखि उत्तर-पश्चिमपट्टि रहेका डोटी सम्मका राज्यहरूलाई बाइसी राज्यमा परिगणना गरेका छन् ।^{२६} एक इतिहासका लेखकले कर्णाली र गण्डकी प्रदेशको माझ खण्डलाई नै बाइसी र चौविसी राज्यको सीमाना मान्नु भएको भएपनि ती राज्यका बीचको सीमारेखा इतिहासकार एवं भूगोलका विद्वानहरूद्वारा निश्चित गरिएको छैन ।^{२७} यद्यपि कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत डोटी राज्य पर्दथ्यो । हुनता वावुराम आचार्यले अनुमान गरेको कुरा पूर्णत गलत होइन तापनि लुहारपानी, ताप, अरुङ्गखोला, लिथान, जवाङ्ग, घोडागाँउ, खुम्री, मिझिङ्ग जस्ता गाउँहरू र घाखोला, खुङ्ग्रीखोला, कुङ्ग्रीखोला, भित्रिवाङ्ग खोलाले बाइसी राज्य रोल्पा, दाङलाई प्यूठानले छुट्याएको बुझिन्छ ।^{२८} उपर्युक्त इतिहास शिरोमणि वावुराम आचार्यको अनुमान अनुसार सखीको लेक दाङ घोराहीको उत्तरबाट शुरू भई प्यूठान र रोल्पाका बीचको धार बन्दै धवलागिरिसम्म जोडिन पुगेको छ, जसले खुम्रीलाई प्यूठानपट्टि धकेलेको छ । तर खुम्री पहिले बाइसी राजा तुथैसेन गजूलमा आँउदा उनको अधिकारमा परेको र उनका सातौं पुस्तामा राज इन्द्रपाललाई खुम्रीको अंश दिइएको कुरा वंशावलीमा उल्लेख छ ।^{२९} तसर्थ सखीको लेक बाइसी राज्यको सीमाना मान्नु कुनै औचित्य नभई प्यूठान राज्य देखि पूर्व चौविसी र पश्चिमका बाइसी भन्नुमा केही सत्यता छ ।

बाइसी राज्यको पूर्वी सीमाना निश्चित गरेपछि त्यसको पश्चिमी सीमाना निर्धारण गर्नु पनि प्रासंगिक हुनेछ । नेपालको एकीकरण अभियानमा पश्चिम विजय गर्दा वि. सं. १८४७ मा डोटीसँग डुम्राकोट र तारिकु घाटमा लडाईं भएपछि बझाङ्ग, थलहरा र छान्ना-राज्यले नेपालसँग आश्रित सन्धि गरेकाले नेपालको सीमाना महाकालीसम्म पुग्यो । यसको तात्पर्य डोटीदेखि पश्चिमपट्टि कुनै शक्तिशाली राज्य थिएनन् ।^{३०} यसरी विचारगर्दा बाइसी राज्यको पश्चिमी सीमाना महाकाली नदी नै हो । बाइसी राज्यको पश्चिमी सीमाना महाकाली नदी भएपछि डोटी बाइसी राज्य हो कि होइन भन्ने प्रश्न उठाउन जरूरी देखिदैन । तैपनि नेपालको इतिहास लेख्ने केही विद्वानहरूले डोटीलाई छुट्टै रियाशत मान्दै आएका छन् ।

राजा मलैवम्मका सन्तानले चर्चेको राज्य मात्र बाइसी चौवीसी राज्य मान्ने हो भने गजूल, खुम्री, छिल्ली, प्यूठान, कास्की, लम्जुङ्ग, पाल्पा, नुवाकोट, तनहुं र रिसिङ्ग जस्ता राज्यहरू बाइसी र चौवीसीमा गनोट नहुनु पर्ने देखिन्छ, तसर्थ त्यो माप पनि सत्य सावित हुँदैन । गोरखाराज्यलाई चौवीसी समूहमा नमान्नुमा, पछि श्रृजना भएको र लम्जुङ्गको खण्ड मानिएकोले, ठूलो भूमिका खेलेको बुझिन्छ । तर डोटीबारे त्यस्तो कुनै कारण छैन, जसले त्यो राज्यलाई बाइसी नभनियोस् । बरू, डोटी राज्यको बिस्तार महाकाली पारि पनि भएको हुँदा बाइसी राज्यको सीमाना महाकालीभन्दा पारि पनि पुगेको बुझिन्छ ।³¹ यस विषयमा अर्को पनि प्रमाण छ । डोटी कर्णाली प्रदेशमा पर्ने राज्य थियो वा थिएन भन्ने कुरा । डोटीको बीचबाट बग्ने सेती नदीका नाताले त्यो राज्यलाई सेती प्रदेश मान्ने हो भने बझाङ्ग र थलहरा पनि सेतीकै उत्तर र दक्षिणतर्फ पर्दछन् । तर ती दुवै राज्यलाई कर्णाली प्रदेशका बाइसी राज्य भनिन्छ । तसर्थ डोटी पनि कर्णाली प्रदेशकै बाइसी राज्य हो । यस विषयमा अर्को एक प्रश्न उठ्न सक्तछ, त्यो हो, चन्द्रहरू-द्वारा शासित बैतडी, डडेलधूरा, दार्चुला क्षेत्रलाई किन बाइसीका छुट्टै राज्यका रूपमा परिगणना गरिएन भन्ने । डोटी र कुमाउँको बाह्रवर्षे युद्धपछि डोटी क्षेत्रका बैतडी, डडेलधूरा र दार्चुलामा चन्द्रवंशीय राजाले महाकाली पारिबाट आई ठकुराई कायम गरेका थिए । दार्चुलाको मार्मा गर्खामा बझांगी सिंहवंशीय राजाहरूले ठकुराई जमाएका थिए ।³² सोही जिल्लाको लेकम गर्खामा पहिले जाडभोटेको राज्य थियो । जसलाई डोटीका राजा नागपालले हटाई आफ्नी तीनवटी रानीहरू बेतल्लदेवी, सोमल्लदेवी र लोमल्लदेवीका स्मृतिमा हरिहर मन्दिरको स्थापना गरी उककोटलाई ऐतिहासिक महत्वको क्षेत्र बनाउन सफल भएको कुरा प्रकाशमा आएको छ ।³³ राजा नागपाललाई नागमल्लका नामले डोटीको इतिहासमा चिनिन्छ, जो राजा निरयपालदेवका उत्तराधिकारी थिए ।³⁴ पछि नागपालका सन्तति फैलिँदै पालवंशीय ठान्दै श्रीपालले श्रीकोट, शाहीपालले देहीथलमा राज्यगर्दा शाहीपालले चाहिँ डांडोपरेको साङ्गडीकोटमा राजधानी बनाए भने, भैरवपालले हाल भारतमा पर्ने अस्कोटमा गई राज्य गरेको कुरा त्यहाँको वंशावलीबाट अवगत हुन आउँछ ।³⁵ अस्कोटे राजवंशावलीमा भैरवपालको नाउ छ, जसलाई भैरवपाल भनिएको हुन सक्तछ, तर उनलाई त्यहाँ नागपालका उत्तराधिकारी नभनी भारतीपालका भनिएको छ ।³⁶ त्यसैगरी कत्युरी राजवंश कुमाउँबाट छिन्नभिन्न भएपछि त्यसैवंशका त्रिलोचन-देवका खानदानी निरञ्जनदेवले डोटीमा राज्यगर्न थालेका थिए । अभयपालले त्यसै समयमा अस्कोटमा राज्य स्थापना गरेको बुझिन्छ । त्यस्ता प्रकृतिका छवटा स्वतन्त्र राज्य खडा भएका र निरयपाललाई निरञ्जनपाल भनिएको जस्तो लक्षण बुझिन्छ ।³⁷ एक वंशावलीमा भारतको सिरमारेबाट बाह्रौँ शताब्दीताका कुमाउँ हुँदै आएका कुल्लेलकोटका पहिला राजा रन्धौलो भनिएको छ ।³⁸

त्यसैगरी बैतडीको ठीक गर्खामा पनेरू ब्राह्मणहरू राजा थिए । यसको कारण डडेलधूरा अजयमेरूकोटका राजा हरिशाही रैकाले चन्द्रहरूलाई आफ्नो अधीनमा पारी

चन्द्रहरूका ठांडमा गंगा पनेरूका छोरा नारद पनेरूलाई हतकिर्ता बनाई दिएका थिए।^{३९} नारद पनेरूका पांचपुस्तापछि हरि पनेरूका समयमा बैतडीका चन्द्रहरूले पुनः ढीक गर्वा माथि अधिकार गर्ने हेतुले कुमाउलेराजा उद्योतचन्द्रसंग सैनिक सहयोग लिई पनेरूको राज्य खोसेका थिए । त्यसरी पनेरूबाट चन्द्रहरूको शासन गराउने व्यक्तिहरू त्रिलोकी चन्द्र र बिभोगी चन्द्र थिए ।^{४०} यसबारेको संकेत देवकान्त पन्तले पनि उठाएको पाइन्छ ।^{४१} बैतडी पाटन सूरनया नदीदेखि पारिको डांडामा सञ्जौडकोट छ जो टल्कने हुंदा ताराकोट नामले चिनिन्छ । त्यहाँ खेमचन्द्र राजा थिए । भनिन्छ, उनले जुम्लासिजाकी राजकुमारी विवाह गरेका थिए । तर एकदिन आफ्नो भण्डारेकी पत्नीसंग स्नेह बढ्न जांदा भण्डारेको छोरोको शिकार जांदा हत्या गरे । खेमचन्द्रलाई पनि काजीहरूले शिकारकै समयमा चांद-मारीगरी मारे । खेमचन्द्रकी रानीको नाउ तारारानी थियो । आफ्ना पतिको हत्यापछि पनि रानीले प्रत्यक्ष शासन गरिन् । आफ्ना सन्तान नहुंदा उनका देवर त्रिमलचन्द्रका छोरा त्रिलोकी चन्द्र र त्यसपछि जैतु चन्द्रलाई सञ्जौड वा ताराकोटको राजा बनाएको थाहा हुन्छ । उनीपछि क्रमशः जशुचन्द्र → बागुचन्द्र त्यहाँका राजा भएका थिए ।^{४२} यसरी बैतडी, डडेलधूरा र दार्चुलामा पहिल्यैदेखि चन्द्र खानदानी ठकुरीहरूले ससाना रियासतको शासन चलाएका थिए । कैलाली, कञ्चनपुरतर्फ घनाजंगलका साथै औलो लाग्ने डर हुनाले बस्ती-योग्य मानिदैनथ्यो । उपर्युक्त प्रदेशहरूमा चन्द्रशासकहरूको वर्णन सुनिन्थ्यो तापनि महाकाली पूर्वतर्फ डोटीकै रवाफ थियो । तसर्थ नेपालको एकीकरणमा डोटी विजय गर्दासाथ महाकाली नदी सीमाना बन्न गएको हो । तलको ऐतिहासिक तथ्यांकले डोटीलाई बाइसी राज्य मान्न बल मिल्छ ।

डोटी राज्यको स्वतन्त्रता स्थापना भएको शाके: १२७४ ।

डोटी र कुमाउंको बाह्र वर्षे युद्ध प्रारंभ र अन्त्य शाके: १३५९-१३७१ ।

राजा मल्लैवम्मको राज्यकाल र खसराज्यको अन्त्य शाके: १३००-१३११ ।

उपर्युक्त तथ्यांक प्रस्तुत गर्नुको तात्पर्य राजा मल्लैवम्मको राज्यकाल स्थापनापूर्व नै डोटी स्वतन्त्र भएको (र मल्लैवम्म) २६ वर्ष पछिमात्र जुम्लाको इतिहासमा राजाका रूपमा देखा परेका छन् । मल्लैवम्म राजा भएको ५९ वर्षपछि डोटीको कुमाउंसंग युद्ध प्रारंभ भई बाह्रवर्षसम्म रहेको बुझिन्छ । सो बाह्रवर्षे युद्धपछि महाकाली पारिका चन्द्रहरू बैतडी, डडेलधूरा र दार्चुलामा प्रवेश गरे तापनि डोटीको आधिपत्य महाकालीसम्म रहेको बुझिन्छ । तर बझाङ्ग कुमाउंको आडले डोटीबाट स्वतन्त्र बन्न पुग्छ भने थलारा डोटीको सामन्त राज्यको रूपमा देखा परेको छ । तसर्थ डोटी बाइसी समूहभित्र पर्ने राज्य हो त्यस समूहमा सम्मिलित नभएको राज्य होइन । पहिले डोटीको अधीनमा बझाङ्ग र बाजुरा पनि पर्ने तर कालक्रमले उनीहरू स्वतन्त्र बन्न सफल भए । छान्ना छुट्टै राज्य थिएन, त्यो थलारा राज्यको अधीनमा पर्दथ्यो । छान्नालाई हाल बझाङ्ग जिल्लाको भकारि भनिन्छ ।

निम्नलिखित कारणहरूबाट डोटीलाई बाइसी राज्य मान्न सकिन्छः

१. कर्णाली प्रदेशको उत्तरमध्यकालिक इतिहासमा बाइसी भन्नाले रापती पश्चिम र महाकाली पूर्वको भूभाग पर्ने हुँदा डोटी राज्य स्वतः बाइसी राज्यसमूहमा पर्ने जान्छ ।
२. इतिहास शिरोमणि वावुराम आचार्यले कुमाउँदेखि सल्यान सम्मका ठाकुरहरूमा साहसीहरूले सखीकोलेक पारगरेर ठकुराइहरू स्थापना गरेका भनी कल्पनाका भरमा अंधारोमा चाँदामारी गरेका भएपनि डोटी राज्य बाइसीमा गणना हुन्थ्यो भन्ने कुराको स्वतः पुष्टि हुन गएको छ ।^{४३}
३. अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले आफ्नो कृतिमा महाकाली, कर्णाली र शिंगरक (रापती) बीचको भूभागलाई बाइसीदून नामकरण गरेबाट पनि डोटी राज्य महाकाली पूर्व पर्ने हुँदा बाइसी समूहमा पर्दछ ।^{४४}
४. श्री रामनिवास पाँडिले झैं मलयवम्मका सन्तानहरू राजाभएका राज्यलाईमात्र बाइसी र चौवीसी मान्ने हो भने गण्डकी र कर्णाली प्रदेशको उत्तरमध्यकालिक इतिहासमा परिवर्तन भई हालको उचित मान्यतामा खल्लवल् पर्छ । तर डोटीलाई बाइसी राज्य-का रूपमा मान्दा त्यो समस्यामा अनावश्यक मस्तिष्क र श्रम खर्चाउनु पर्दैन ।^{४५}
५. गोरखा राज्यको श्रृजना र डोटीका श्रृजनाको प्रकृतिमा व्यापक अन्तर हुँदा गोरखालाई चौवीसीमा सम्मिलित नगरिए झैं डोटीलाई बाइसीमा सम्मिलित गर्न नमिल्ने त्यस्तो कुनै ज्वलन्त कारण नहुँदा डोटी बाइसी समूहभित्र पर्ने शक्तिशाली राज्यको रूपमा स्वीकार्दा ऐतिहासिक दृष्टिबाट त्रुटि भएको ठहर्दैन ।

टिप्पणीहरूः

१. देवकान्त पन्त, डोटीली लोक साहित्य एक अध्ययन (काठमाडौँ: नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३२), पृष्ठ, १२ ।
२. डोटी हाल नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको सेती अञ्चलमा पर्छ । काठमाडौँबाट धेरै टाढापर्ने र त्यहाँको ऐतिहासिक खोजी राम्ररी नभइसकेको हुँदा त्यहाँको प्राचीन इतिहासबारे थाहा भएको छैन । नेपालका अनुसन्धान केन्द्रले त्यतापट्टि पनि ध्यान दिन सके केही नयाँ कुरा उद्घाटन हुने निश्चित छ ।
३. G. Tucci, *Preliminary Report on Two Scientific Expeditions in Nepal* (Rome: IsMEO, 1956), PP. 53-60.

- ७० सि. एन. ए. एस. जर्नल, भोलम १४, नं. १ (डिसेम्बर १९८६)
४. रमेशजङ्ग थापा (संपादक) प्राचीन नेपाल संख्या ३०-३९ (माघ, २०३१, वैशाख २०३४), पृष्ठ १२३ । शंकरमान राजवंशी, 'सेती महाकाली भ्रमणको ऐतिहासिक सारांश' प्राचीन नेपाल संख्या ३०-३९ (माघ, २०३१, वैशाख २०३४) पृष्ठ १२० । विश्वनाथ भट्टराई, 'प्राचीन डोटी राज्यको राजनैतिक तथा सांस्कृतिक इतिहास' प्राचीन नेपाल संख्या ३०-३९ (माघ, २०३१, वैशाख २०३४), पृष्ठ, ४६ ।
 ५. ऐजन (विश्वनाथ भट्टराई) ।
 ६. देवकान्त पन्त, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १, पृष्ठ, ८६ ।
 ७. राजाराम सुवेदी, बझाङ्गका बाह्र अभिलेखहरू *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. VI, No. 2 (June, 1979) PP. 73-91-93. रमेशजङ्ग थापा, प्राचीन नेपाल संख्या ४१-४२ (श्रावण-कार्तिक २०३५) पृष्ठ ५ ।
 ८. धनवज्र बज्राचार्य र टेकवहादुर श्रेष्ठ, नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३२), पृष्ठ ४२-४३ । राजाराम सुवेदी, पूर्ववर्णित टिप्पणी ७, पृष्ठ, ७८-७९ ।
 ९. राहुल सांकृत्यायन, कुमाजं (वाराणसी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड, २०१५), पृष्ठ ७०-७२ । Atkinson, Edwin T. *Kumaon Hills* (Delhi: Cosmo Publication, 1974), PP. 528-530.
 १०. योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश दोश्रो अंक पहिलो भाग (काठमाडौं: इतिहास प्रकाश मण्डल, २०१२), पृष्ठ, ३३८-३३९ । विश्वनाथ भट्टराई, पूर्ववर्णित टिप्पणी, ४, पृष्ठ, ३९ ।
 ११. बैतडी जिल्ला गाजरी गा. पं. वार्ड नं. १ का स्व. रणवहादुर चन्द संग भएको कुरा-कानीबाट । उनी भू. पू. बैतडी जि. पं. सभापतिका साथै पुराना ऐतिहासिक सामग्री-हरूका संग्रहकर्ता पनि थिए ।
 १२. जितसिंह भण्डारी, महाकाली अञ्चलको संक्षिप्त परिचय (कञ्चनपुर: महेन्द्रनगर, जीतसिंह भण्डारी, २०३७), पृष्ठ ३ ।
 १३. Colnol Kirkpatrick, *An Account of the Kingdom of Nepal*, (Delhi: Asian Publishing Series, 1975), PP. 280.
 १४. F.B. Hamilton, *An Account of the Kingdom of Nepal*, (Delhi: Cosmo Publications, 1971), PP. 276-279.
 १५. H. Ambrose Oldfield, *Sketches from Nepal*, (Delhi: Cosmo Publications, 1974), PP. 22-23.

१६. अम्बिकाप्रसाद उपाध्याय, नेपालको इतिहास (काशी: अम्बिकाप्रसाद उपाध्याय, १९७९ वि. सं.), पृष्ठ ५ ।
१७. मोहनवहादुर मल्ल, 'बाइसी चौबीसी परिचय' नेपाली, पूर्णांक ६६, (माघ, फागुन, चैत २०३२), पृष्ठ १० ।
१८. धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल (संपादक), जयरत्नाकर नाटक (काठमाडौं: सांस्कृतिक संस्थान, २०१४ वि. सं.), पृष्ठ ४७-५० ।
१९. (2) Doti in the Extreme West, South of Jumla Covering the Middle Ranges of that Part of the Sub-Himalayan Region: D.R. Regmi, *Modern Nepal*, Vol. 1 (Calcutta: Firma K.L. Mukhopadhyay, 1975), PP. 2-3 and 9.
२०. राहूल, सांकृत्यायन, कुमाऊं (वाराणसी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड, २०२५) पृष्ठ ७०-७२ ।
२१. Atkinson Edwin T. *Kumaon Hills*, (Delhi: Cosmo Publications, 1974), PP. 528-531.
२२. योगी नरहरिनाथ, श्री ५ वडामहाराजापृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेश (काठमाडौं: पृथ्वी जयन्ती समारोह समिति, २०१०), पृष्ठ ९ ।
२३. ढुण्डिराज भण्डारी, (संपादक), नेपालको इतिहासका पांच स्वर्णमि पृष्ठ (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३९), पृष्ठ ६४ ।
२४. Ram Niwas Pande, "The Rise and Development of the Baisi States", *Ancient Nepal*, No. 17 (October, 1971) PP. 52-7.
२५. डा. तुलसीराम वैद्य, नेपालको इतिहासका पांच स्वर्णमि पृष्ठ (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३९), पृष्ठ ५० ।
२६. वावुराम आचार्य, श्री ५ वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी (नेपाल: श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख सम्वाद सचिवालय, राजदरवार, २०२६), पृष्ठ ६४२ ।
२७. टेकवहादुर श्रेष्ठ, पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि. वि. २०४२), पृष्ठ ३ ।
२८. रोल्पा जिल्ला, खुम्री गा. पं. वार्ड नं. ४ खुम्रेल राजाका कान्छाभाई सूर्यप्रचण्ड सेन-संग रहेको वंशावली पाण्डुलिपिमा उल्लिखित वर्णन अनुसार ।

- ७२ सि. एन. ए. एस. जर्नल, भोलम १४, नं. १ (डिसेम्बर १९८६)
२९. ऐजन ।
३०. तोत्रराज पाण्डेय, नयराज पन्त, नेपालको संक्षिप्त इतिहास (काशी: तोत्र राज पाण्डे, २००४), पृष्ठ १०६ । सोमध्वज विष्ठ, शाही शैनिक इतिहास (वाराणसी: चौ. नारायणजङ्ग शाह, नरेन्द्रमानसिंह वस्न्यात, २०२०), पृष्ठ ४० ।
३१. हालसम्म पनि महाकालीपारि नेपालका दोधारा र चांदनी नाउंका दुई गांउ पञ्चायत छंदै छन् । शंकरमान राजवंशी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी ४, पृष्ठ १२०-२१ ।
३२. जितसिंह भण्डारी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १२, पृष्ठ २६ ।
३३. ऐजन, पृष्ठ २७ । अर्की रल्लदेवी पनि रानी थिइन्, देवकान्त पन्त, पृष्ठ ८३ ।
३४. देवकान्त पन्त, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १, पृष्ठ ८६ ।
३५. जितसिंह भण्डारी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १२, पृष्ठ २७ ।
३६. Atkinson, Edwin T. *op. cit*, footnote 9, P. 531.
३७. जितसिंह भण्डारी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १२, पृष्ठ २७ । सत्यमोहन जोशी, कर्णाली लोक संस्कृति भाग २ इतिहास (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०२८) पृष्ठ २१६-२१८ ।
३८. भण्डारी, ऐजन, पृष्ठ ३२-३३ । सो वंशावलीमा रन्धौलो → सुजान धौलो → गुरू-धौलो → केलान धौलो → कैल धौलो → मकैल धौलो → सैपाल → धौपाल → खडानजल → खडदेउ → वडदेउ → सौरदेउ - सौरदेउका तीन छोरा उदयदेउ वैतडी पाटनका राजा भए, रानादेउ वैतडीका राजा, भानादेउ दैलेखका राजा भएका थिए । वैतडीका राजा रानादेउका छोरा कर्मचन्द गर्भचन्द शोविचन्द भए । कर्मचन्दका छोरा कल्याणचन्द → रनिचन्द → विभागचन्द भाइ कालाचन्द → सोविचन्द → मेगीचन्द → रामचन्द अन्तिम राजा मानिन्छन् । रामचन्दका छोरा शाइचन्द, श्रीचन्द सुन्दरचन्द र विभोचन्द भए भनिएको छ ।
३९. नारद पनेरूका सन्ततिहरू क्रमशः जगु पनेरू → रिपु पनेरू → प्रताप पनेरू → केशरी पनेरू → हरि पनेरू ढीकका राजा भए ।
४०. जितसिंह भण्डारी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी, १२, पृष्ठ ३४ ।
४१. देवकान्त पन्त, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १, पृष्ठ १२९ ।
४२. जितसिंह भण्डारी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १२, पृष्ठ ३९-४० ।

४३. वावुराम आचार्य, श्री ५ वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी भाग १ (काठमाडौं: श्री ५ महाराजाधिराजको प्रमुख सम्वाद सचिवालय, राज-दरबार, २०२४) पृष्ठ ४६-४७ । वावुराम आचार्य, 'डोटीको ऐतिहासिक झलक' हाम्रो नेपाली वर्ष १, अंक ६, (मासिक, २०१२ वि. सं.) पृष्ठ हेर्न नपाएको ।
४४. अम्बिकाप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववर्णित, टिप्पणी १६, पृष्ठ ४-५ ।
४५. श्रीरामनिवास पाण्डे ज्यूले डोटीलाई बाइसी नमानी छुट्टै राज्यका रूपमा उपस्थित गर्नु भएको छ ।